

Izvirni znanstveni članek (1.01)

BV 73 (2013) 3, 399—406

UDK: 159.922.2:316.454.56

Besedilo prejeto: 05/2013; sprejeto: 08/2013

Tomaž Erzar

Krog nasilja: žrtve storilci in storilci žrtve

Povzeteke: Z izrazom krog nasilja označujemo dve obliki fizičnega zlorabljanja in čustvenega zanemarjanja: medgeneracijsko nasilje, ki pomeni prenos nasilnih oblik vedenja v družini z generacije staršev na generacijo otrok, in partnersko nasilje, to je ponavljajoči se vzorec medosebnega fizičnega obračunavanja, ustrahovanja in maltretiranja v odraslem intimnem odnosu. V članku predstavljamo dva manj očitna fenomena v krogu nasilja: vztrajanje v vlogi žrtve ali tako imenovano samooklicano žrtev in selekcijo k agresiji nagnjenih mladih fantov v množičnih pobojih in genocidih. Izhajamo iz hipoteze, da so nekdanje žrtve pogosto tudi sprožitelji nasilja in da so storilci zelo hudih dejanj zoper človečnost včasih samo žrtve skupinske dinamike, premišljene selekcije in samoselekcije. Oba fenomena imata velik pomen za razumevanje posledic vojnih in povojnih travm v Sloveniji in za njihovo reševanje.

Ključne besede: krog nasilja, medgeneracijsko nasilje, partnersko nasilje, samooklicana žrtve, dinamika skupin, množični poboji

Abstract: **The Cycle of Violence: Victims as Perpetrators and Perpetrators as Victims**

The term “cycle of violence” denotes two, often intertwined, forms of physical abuse and emotional neglect: intergenerational violence, where forms of violent behavior are passed from parents to children, and partner (couple) violence, which involves a pattern of ongoing control using physical, emotional, and economic forms of coercion between two adults in an intimate relationship. The article presents two less obvious phenomena related to the cycle of violence: self-victimization, which leads to the abuse of spouses and children in families, and the selection of future perpetrators among young men inclined to aggression and hierarchical obedience. It is argued that more attention must be paid to former victims who become abusers, and to perpetrators of genocides and mass killings who are “victims” of male group dynamics and selection processes. Both phenomena have important implications for understanding and healing the consequences of war and post-war traumas in Slovenia.

Key words: cycle of violence, intergenerational violence, couple violence, self-victimization, selection, group dynamics, mass killings

1. Pojem

Kadar rečemo, da »nasilje poraja nasilje«, imamo največkrat v mislih dogajanje, ko se žrtev ali njeni najbližji maščujejo storilcu in se nato vsi skupaj zapletejo v obnavljajoči se krog medsebojnega maščevanja in sovraštva. Toda nasilje se vzdržuje ali ponavlja tudi bolj prikrito v družinah, kadar se nasilna dejanja staršev do otroka ali drugega do drugega vpišejo globoko v otrokovo nezavedno doživljanje, to pa pozneje v otrokovem odraslem življenju znova privre na plan v obliki nasilja zoper druge ali zoper sebe. Ta fenomen imenujemo krog nasilja (Widom 1989). Ko govorimo o krogu nasilja v družinah, imamo pred očmi dve obliki nasilnih dejanj, ki sta pogosto povezani: medgeneracijsko nasilje in partnersko nasilje, pri tem pa ugotavljamo, da ima partnersko nasilje korenine v nasilju v izvornih družinah obeh partnerjev. S tem je krog nasilja sklenjen: otroci iz nasilnih družin se pri reševanju medosebnih problemov ali stisk pogosto zatekajo k nasilju ali prisili, katere žrtve so otroci in sozakonci.

2. Razvoj nasilnosti

Prizadetost otroka zaradi nasilja v družini se pokaže že zelo kmalu. Otroci, žrtve zgodnjega nasilja, so – na primer – izrazito nasilni do vrstnikov, čeprav se največkrat sploh ne zavedajo, da jih vrstniki ne marajo in se jih izogibajo (Staub 1999). Ko v otroku umre občutek, da je z njim vse v redu, da so ga starši veseli in da je po srcu dober, odraste v odraslega človeka, ki nosi v sebi uničenje, nasilnost oziroma smrt. Namesto občutka, da se lahko veseli sebe in da lahko doživlja sebe kot dobrega človeka, raste v njem sovražstvo do sebe; zaradi tega nasilja postane življenje zanj in z njim izjemno težko in nevarno. Nihče namreč ne more dolgo živeti s sovražstvom do sebe, kajti sovražstvo teži k uničenju, ki bo slej ko prej prizadelo to osebo in bližnje.

Na prvih straneh Svetega pisma je pripoved o dveh bratih, Kajnu in Abelu, in o sovražstvu, ki se je končalo s popolnim uničenjem enega od njiju. Pripoved tudi nakaže, od kod izhaja to sovražstvo. Ker Bog ne sprejme Kajnove daritve, sprejme pa Abelovo, se Kajn jezi in je prizadet. »Zato se je Kajn zelo ujezil in obraz mu je upadel,« beremo v Prvi Mojzesovi knjigi (1 Mz 4,5). V njem se prebudi občutek napačnosti in krivice, in ker je ta občutek zanj nevzdržen, se ga poskuša otresti tako, da napade in pogubi brata. Kajn v bratu prepozna krivca za svoj občutek napačnosti in zavrnjenosti. Sledi uničenje, ki ga nič ne more zaustaviti in ki seveda Kajna ne odreši občutka napačnosti, ampak sproži dolgo kronologijo smrti, pobojev in umorov. Ta smrt prehaja iz generacije v generacijo in ki jo zaustavi šele prostovoljna žrtev, ki sprejme nase sovražstvo, da bi si človek od njega lahko končno oddahnil.

V štiridesetih letih prejšnjega stoletja je preučevalec in odkritelj navezanosti John Bowlby opazil, da so mladoletni prestopniki praviloma odraščali brez mater in da so delovali »brezčutno«, kot otopele duše brez življenja v sebi (Bowlby 1944).

Danes je ta fenomen še bolj poznan, in čeprav ga ne povezujemo več neposredno s prestopništvom, so otroci, ki so zgodnja leta preživel v različnih okoljih in niso bili navezani na nikogar, lahko za vselej odrezani od sveta topline, iskrene povezanosti in sočutja. Lahko bi rekli, da jim njihov uničeni občutek zase ne omogoča več življenja med ljudmi in jih obsoja na životarjenje (Hughes 2006).

V osemdesetih letih je medgeneracijski krog nasilja postal predmet sistematičnega preučevanja (Widom 1989). Pokazalo se je, da so otroci, ki so bili žrtve zlorab in zanemarjanja, v nevarnosti, da bodo v odrasli dobi sami postali storilci nasilnih dejanj zoper druge ali same sebe. Raziskave tega niso dokazale samo za nazaj, se pravi: potem ko se je nasilje že pokazalo, ampak so lahko vnaprej predvidele, pri kakšni populaciji otrok se bo to nasilje zgodilo v odrasli dobi. Najbolj znana ameriška raziskovalka kroga nasilja Cathy Widom poroča, da je pri otrocih, ki so bili obravnavani na sodišču zaradi zlorabe ali zanemarjanja skrbnikov, verjetnost, da bodo tudi sami nasilni in končali na sodišču, kar 42 % večja kakor pri drugih otrocih. Krog nasilja seveda ne pomeni, da bodo vsi otroci žrtve postali storilci. Delež takšnih otrok med storilci se giblje okoli tretjine, to pa pomeni, da kar dve tretjini storilcev nista odraščali v razmerah, v katerih bi zlahka prepoznali fizično in spolno nasilje in zlorabo. Oblike zanemarjanja in zlorabljanja otrok so pogosto prikrite, saj je zlasti zanemarjanje in čustveno zlorabo težko oceniti in preprečiti. Krog nasilja v prvi vrsti pomeni, da nasilje ne izgine samo od sebe, da se naseli globoko v otrokov občutek zase in da se pogosto odigra na bližnjih. Statistični podatki kažejo, da so otroci žrtve nasilnih dejanj v 50 %, če so bili storilci spolno zlorabljeni, v 30 %, če so bili storilci fizično zlorabljeni, in v 15,5 %, če storilci niso bili zlorabljeni. Če položaj obrnemo, potem velja, da je bilo skoraj 4/5 storilcev zoper otroke samih zlorabljenih v otroštvu. V devetih od desetih primerov otroci žrtve poznajo storilce (Widom in Maxfield 2001).

3. Izvori nasilja

Eden od dejavnikov tveganja za poznejše izbruhe nasilja je torej fizično nasilje nad otroki ali pretepanje. To je bilo v preteklosti skoraj pravilo in je še danes precej razširjeno, tolerirano, spregledano in minimalizirano. Podatki jasno kažejo, da je pretepanje otrok povezano z njihovim poznejšim nasiljem in prestopništvom in da je zgodnje pretepanje povezano s hujšimi prestopki, z daljšim trajanjem nasilniškega vedenja in z več različnimi oblikami prestopkov. Šele v devetdesetih letih pa se je pokazalo, da ima zanemarjanje – ob odsotnosti fizičnega nasilja – povsem enake posledice kakor pretepanje (Hartley 2002). Zanemarjanje in zloraba ostajata dejavnika tveganja za poznejše nasilje, tudi kadar upoštevamo okoljske in biološke dejavnike, to pa pomeni, da se njihov učinek ne izniči, če odštejemo razlike, ki izhajajo iz različnih značajskih lastnosti otrok in iz različnih okolij odraščanja.

Drugi pomembni vidik kroga nasilja je, da ga izvajajo pretežno moški in da so njihove žrtve v družini ženske in otroci (Jaffe, Wolfe in Wilson 1990). Približno 80 % otroških smrti zaradi nasilja lahko pripišemo očetom ali nadomestnim očetom

(Bergman, Larsen in Mueller 1986). Analiza šest tisoč ameriških družin je pokazala, da polovica moških, ki fizično zlorablja svoje žene, zlorablja tudi otroke. Otrokova izpostavljenost fizičnemu nasilju med staršema pa je največji dejavnik tveganja za prenos nasilja z ene generacije na drugo (American Psychological Association 1996).

Na krog nasilja vpliva torej tudi način moškega vstopanja v svet odraslih ali moška socializacija. V povezavi z nasiljem so raziskovalci izpostavili čustveno zamrznjenost ali togost (negativna čustva, razen jeze, so praviloma odrinjena na stran in zato slabše prepoznana), nadalje omejeno čustveno izražanje (dovoljena je samo jeza), slabše spoprijemanje s travmatičnimi izkušnjami in s stresom (za to je potrebno iskreno ubesedenje stiske, ki je moški stereotip ne dopušča) in slabšo odzivnost na stisko bližnjih (ta namreč prebuja v moškem nemoč in napetost, ki sta nevzdržni, to pa spet sproži jezo).

Tretji pomembni vidik kroga nasilja je, da otroci, ki so žrtve zanemarjanja in pretepanja, doživljajo sebe in druge izkrivljeno in izrazito negativno. Medtem ko sebe doživljajo kot nevredne ljubezni in naklonjenosti, za ljudi okoli sebe občutijo, da so brezbržni, njim nenaklonjeni in celo prikrito nasilni in nepredvidljivi (Rosenbaum in O'Leary 1981). Prav to napačno interpretiranje socialnih položajev prispeva k temu, da pretepeni in ustrahovani otroci na eni strani sebe doživljajo kot žrtve agresivne okolice, medtem ko na drugi strani tudi sami reagirajo agresivno in nezaupljivo, le da se tega ne zavedajo. Mislijo, da so ravnali zgolj v samoobrambi. Ker so se nekoč v družini naučili, da ljudem ne smeš zaupati in lahko od njih pričakuješ samo slabo, tudi med odraščanjem vrstnikom pripisujejo sovražna nagnjenja in se do njih vedejo sovražno, s tem pa naposled sprožijo val napadov nase in se tako samo še utrdijo v svojem priučenem odzivanju in dojemanju soljudi in sveta. Kar torej ljudem sprva samo pripišejo, brez razlogov v dejanskem ravnanju ljudi, se pozneje izkaže za čisto resnico, saj se ljudje do njih kmalu začno vesti točno tako, kakor so sami napovedali.

K temu je treba dodati še dve spremljajoči posledici takšnega dojemanja in odzivanja: ker se pretepeni otroci prebijejo skozi leta odraščanja tako, da ves čas uporabljajo le eno samo strategijo odzivanja in komuniciranja, se v medosebnih odnosih zelo slabo znajdejo. Na voljo nimajo nobene strategije za reševanje sporov, na primer strategije pogajanja ali popuščanja, prav tako pa ne prepoznajo ključnih čustvenih znakov, po katerih bi se lahko usmerjali v zahtevnih medosebnih položajih.

Zgodnja zloraba in zanemarjanje imata močan vpliv tudi na odraščanje deklet, čeprav je seveda stopnja kriminalnega vedenja pri njih bistveno nižja kakor pri moških. Toda tudi tu pregled policijskih kartotek pokaže bistveno razliko med dekleti, ki so iz nasilnih ali zanemarjajočih družin, in preostalimi dekleti: tveganje za aretacijo je pri prvih kar 77 % večje kakor pri drugih; največkrat govorimo o tatvinah, o zlorabah in preprodaji drog in o kršitvi javnega reda in miru. Posledice odraščanja v zlorabi in nasilju se pri dekletih pokažejo prek tako imenovanih fenomenov internalizacije in nasilnih dejanj do sebe: nizka samopodoba, depresivnost,

čustveno umikanje, samomorilne misli in poskusi samomora (Moylan idr. 2001). Zlorabljeni in zanemarjeni dekleta pogosteje razmišljajo o smrti in pogosteje poskušajo storiti samomor. V odraslem življenju se težko odresejo vloge žrtve, to pa pomeni, da se pogosto znajdejo v nasilnih in grobih odnosih, ki jih ne zmorejo niti prekiniti niti zapustiti, saj nimajo nobene izkušnje drugačnih odnosov, na katere bi se lahko oprle. V tem smislu so usodno zvezane z ljudmi, ki so storilci nasilja in od katerih zaman pričakujejo odrešitev iz ponavljajočega se kroga partnerskega nasilja.

4. Samooklicana žrtev

Pogosto se pri otrocih, žrtvah zgodnjega nasilja in zanemarjanja, zgodi, da v odrasli dobi ohranjajo status žrtve tudi ne glede na spremenjene okoliščine in ne glede na to, da so obkroženi z ljudmi, ki jih imajo radi in so jim pripravljeni pri-skočiti na pomoč. Največkrat so to njihovi sozakonci in otroci. Vztrajanje v vlogi žrtve za te osebe pomeni možnost, da se v vsakem položaju, ki ga dojamejo kot zahtevnega ali nevarnega, skrijejo za obrambni zid nemoči, prikrite jeze, tarnanja in klicanja na pomoč, pri tem pa to pomoč, kadar jim jo ljudje ponudijo, odklanjajo oziroma je ne morejo sprejeti. V sebi so besni in frustrirani, toda ker se oklepajo zgolj jeze in zaigrane nemoči, se težko soočijo s svojo pravo bolečino in jo izžaljujejo (Hirsch, Webb in Jeglic 2012). Ker so pretirano nezaupljivi in ker se ne morejo iskreno razkriti niti svojim najbližjim, si okoli sebe sčasoma ustvarijo prazen prostor, ki ga zapolnjujejo s površinskimi stiki, z zaigrano prijaznostjo in z zagotavljanjem pomoči drugim, ki prav tako kakor oni te pomoči ne potrebujejo. Njihova prikrita jeza in zaigrana prijaznost prebujata v okolici nezaupanje in jezo, to pa lahko občasno privede do izbruhov agresije z ene ali druge strani.

Ljudje, ki postanejo samooklicane žrtve, so se iz svojih lastnih izkušenj zlorabe naučili, da so odnosi med ljudmi nevarni in da je zanje najbolj varno, če z ljudmi manipulirajo in jih uporabljajo za uresničevanje svojih prikritih potreb. Rezultat takšnega dožemanja soljudi in vedenja do njih je, da nekdanje žrtve v svojih novih družinah ali delovnem okolju postanejo izjemno spretni čustveni izsiljevalci, ki naklonjenost svojih najbližjih izkoriščajo za svojo lastno čustveno varnost, ne da bi imeli njihovi najbližji možnost, braniti se pred njimi oziroma se zaščititi, saj so čustveno od njih odvisni (Golomb 1992).

Prav zaradi svoje manipulativnosti, nedostopnosti in prikritosti je vztrajanje v vlogi žrtve zelo dolgoročno in težko odpravljiva posledica zgodnjega nasilja in vir novega nasilja. Raziskave posledic zlorab in travmiranosti v zadnjem desetletju ugotavljajo, da žrtve ne morejo zaživeti polnega življenja v sedanosti, dokler niso sposobne odpuščanja (Luskin 2002). Proces odpuščanja ne pomeni, da morajo žrtve pozabiti krivice ali da ne smejo iskati zadoščanja, ampak da bodo krivica in z njo povezana čustva dokončno pomirjena, šele ko se bo žrtev usmerila k viru dobrega v svojem življenju in se mu prepustila. Z drugimi besedami to pomeni, da se bo žrtev odprla odnosom varne in iskrene navezanosti, ki jih morda v preteklosti ni mogla dojeti in začititi kot

vir opore in pomoči. Tako bo prvič v življenju deležna opore in sočutja, ne da bi si ga morala zaslužiti ali se popolnoma poistovetiti z vlogo žrtve. Ta vloga žrtve namreč lahko, kakor smo videli, sčasoma postane edini način iskanja stika s soljudmi in edini način iskanja opore in sočutja, ki žrtev spremeni v storilca in uničevalca.

5. Selekcija, samoselekcija in skupinska dinamika storilcev

Strokovna literatura ugotavlja, da so dejanja storilcev opravljena brez občutkov skrivde in sramu: storilec izkorišča svojo fizično in psihično ali institucionalno premoč nad žrtvijo, ki nima druge možnosti, kakor da trpi krivico in v sebi nosi posledice zlorabe. Ob raziskovanju genocidnih dejanj med drugo vojno in po njej so se raziskovalci spraševali, kako je mogoče, da spričo relativno majhnega števila psihopatskih in antisocialnih oseb med prebivalstvom dejanja storilcev dobijo toliko prostora in toliko posnemovalcev. Analize ameriškega preučevalca Ervina Staub so odkrile vrsto pomembnih dejavnikov, ki omogočajo omenjeni razmah nasilja in zločinov. Med prvimi je vsekakor pasivnost opazovalcev, ki se praviloma ne zavedajo svoje moči, ampak so ujeti v skupinsko zadrego glede posredovanja. Več ko je opazovalcev, težje je njihovo samostojno posredovanje, ugotavlja Staub (1989). Kdor bi posredoval, bi namreč moral poleg strahu pred nasiljem storilcev premagati svoje lastno občutje sramu in izpostavljenosti. To je še toliko večje, kolikor bolj brezsramna in nezaslišana so nasilna dejanja.

Drugi pomembni dejavnik je rekrutacija prihodnjih storilcev. Daleč od tega, da bi bili vsi vojaki nagnjeni k brezčutnemu nasilju in krutosti: v vrstah paravojaških formacij, ki navadno zagrešijo genocidna dejanja, poteka tiha samoselekcija, ki pomeni, da se v teh enotah zberejo mladi fantje, bolj od povprečja nagnjeni k avtoritarnosti, k iskanju skupnega sovražnika in k podredljivosti do hierarhije, imajo nizko samopodobo in potrebo po povezanosti (Staub 1999). Ko postanejo del skupine, si prizadevajo, da bi se izkazali pred enakomislečimi kolegi in pred nadrejenimi in da bili v njihovih očeh hvaležni člani širšega gibanja (Steiner 1980). Toda ker so na čelo teh skupin postavljeni ljudje, ki naj bi »prebili led« antisocialnega vedenja in nasilništva, se kmalu spremeni tudi vedenje vseh članov skupine. Po prvih nasilnih dejanjih zoper nedolžne rastejo postopna neobčutljivost za trpljenje žrtev, zmanjšanje občutka zase in za svoje lastno doživljanje in prestopanje dotedanjih norm in pravil (Staub in Rosenthal 1994).

Pomembno dejstvo za razumevanje nastanka in delovanja nasilnih skupin je, da so v njih le redki – navadno vodilni – posamezniki nagnjeni k temu, da uporabljajo nasilje in poškodovanje drugih za krepitev občutka svoje lastne moči, kontrole in vrednosti in za premagovanje izoliranosti. To občutje ni tuje tudi drugim članom skupine, toda ti se zavedajo, da so nepriljubljeni, in se znajo prilagoditi skupini. V nasprotju z njimi se nasilne osebe ne prilagodijo, ampak so čedalje bolj odtujene od vrstnikov in se družijo le še s sebi enakimi, torej antisocialnimi posamezniki, dokler se končno ne pridružijo kaki tolpi ali nasilniški skupini (Coe in

Dodge 1998). V tem pogledu je oblikovanje nasilniške skupine vedno že rezultat poprejšnjega procesa izbora (na primer zainteresiranih vojaških ali političnih elit) in samoizbora (v opisanem pomenu: redki nasilni člani in večina, ki bo sčasoma tudi postala nasilna).

Tretji pomembni vidik je čas nasilnega delovanja takšne skupine, kajti nezaustavljeno in od elit spodbujeno nasilje se samo še stopnjuje in vedno bolj radikalizira. Skupina spričo negotovih in nepredvidljivih razmer, h katerim seveda veliko ali celo največ prispeva sama, sčasoma uresničuje čedalje več potreb njenih članov po redu, predvidljivosti, varnosti in po pripadnosti. Njeni člani tako ostanejo brez čustvenih in pogosto tudi brez materialnih in eksistenčnih možnosti za odcepitev od skupine in za samostojno preživetje, to pa v njih okrepi občutek brezizhodnosti in frustracije, ki ga ne zmorejo tolerirati in ga prenesejo na nove in nove žrtve. Tako naraščajoče notranje frustracije skupine delajo skupino čedalje bolj destruktivno in celo samodestruktivno.

6. Storilci in žrtve druge vojne v Sloveniji

Opazanja tako glede žrtev kakor storilcev, ki izhajajo iz tujih virov, imajo svojo težo tudi za preučevanje posledic travmatičnih vojnih in povojnih dogodkov pri nas. Spričo nedemokratskih razmer in metod ustrahovanja se je pri nas velik del populacije dolga leta doživljal kot drugorazredni državljani in žrtve režima, to pa je zagotovo prispevalo k nakopičenemu občutku nemoči in neizražene jeze, k prisilnemu molku in k negotovosti (Erzar in Kompan Erzar 2011). S tem se je pri ljudeh okrepila težnja, da so se dolgoročno istovetili z vlogo žrtve in se kot posledica tega v svojih družinah spremenili v samooklicane žrtve, ki so zaprle svoje najbližje v geto molka, prikrite jeze, sumničenja in nezaupanja do soljudi.

Na drugi strani sta vsiljeno ideološko črno-belo samorazumevanje in odsotnost iskrenega soočenja s preteklostjo povzročila, da so storilci ostali bodisi skriti za obrambnimi mehanizmi zanikanja in manipulacije bodisi pozabljeni in obsojeni na molk in skrivanje, brez sočutja ali razumevanja, ki bi ga bili v drugačnih razmerah morda lahko deležni. Posledica tega sta bili na eni strani zanikanje zločinov in izmikanje odgovornosti, ki je storilcem samim onemogočilo iskreno soočenje s svojimi dejanji, na drugi demoniziranje storilcev, ki je žrtvam ponudilo izgovor za vztrajanje v vlogi žrtve.

Več kakor dovolj je razlogov, da v Sloveniji spodbudimo proces odpuščanja tako na strani žrtev kakor na strani storilcev, ne glede na njihovo ideološko pripadnost. Žrtve, kakor smo videli, ki se ne morejo soočiti s svojo jezo, besom in sovraštvom, postanejo kmalu storilci in tako vzdržujejo krog nasilja skozi generacije vse do danes. Storilci, ki se ne morejo ločiti od svojih skupin in še danes živijo pod okriljem antisocialnih elit, pa nehote spodbujajo črno-belo razumevanje nasilja in množično zanikanje svoje lastne odgovornosti, s tem pa pri žrtvah še krepijo občutek viktimizacije in željo po maščevanju. Krog nasilja je tako spet sklenjen.

Reference

- American Psychological Association.** 1996. *Violence and the Family: Report of the APA Presidential Task Force on Violence and the Family.*
- Bergman, Abraham B., Rosanne Larsen in Beth A. Mueller.** 1986. Changing spectrum of Serious Child Abuse. *Pediatrics* 77, št. 1:113–6.
- Bowlby, John.** 1944. Forty-Four Juvenile Thieves: Their Character and Home-Life. *International Journal of Psychoanalysis* 25:19–52.
- Coie, John D., in Kenneth A. Dodge.** 1998. Aggression and antisocial behavior. V: William Damon, Richard M. Lerner, Nancy Eisenberg, ur. *Handbook of Child Psychology. Zv. 3: Social, emotional and personality development*, 779–862. 5. izd. New York: Wiley.
- Erzar, Tomaž, in Katarina Kompan Erzar.** 2011. Travma povojnih pobojev in njeno zdravljenje. V: Jože Dežman, ur. *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma; poročilo 3; poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikrihtih grobišč 2009–2011*, 315–321. Ljubljana: Družina.
- Golomb, Elan.** 1992. *Trapped in the Mirror: Adult Children of Narcissists in Their Struggle for Self*, New York: Harper.
- Hartley, Carolyn C.** 2002. The Co-occurrence of Child Maltreatment and Domestic Violence: Examining Both Neglect and Child Physical Abuse. *Child Maltreatment* 7, št. 4:349–358.
- Hirsch, Jameson K., Jon Webb in Elisabeth Jeglic.** 2012. Forgiveness as a moderator of the association between anger expression and suicidal behaviour. *Mental Health, Religion and Culture* 15, št. 3:279–300.
- Hughes, Daniel.** 2006. *Building the Bonds of Attachment*, 2. izd. Lanham: Jason Aronson.
- Jaffe, Peter, David W. Wolfe in Susan Wilson.** 1990. *Children of Battered Women: Issues in Child Development and Intervention Planning*. Newbury Park: Sage Publications.
- Luskin, Fred.** 2002. *Forgive for Good: A Proven Prescription for Health and Happiness*. New York: HarperOne.
- Moylan, Carrie A., Todd I. Herrenkohl, Cindy Sousa, Emiko A. Tajima, Roy Herrenkohl in Jean M. Russo.** 2001. The Effects of Child Abuse and Exposure to Domestic Violence on Adolescent Internalizing and Externalizing Behavior Problems. *Journal of Family Violence* 25, št. 1:53–63.
- Rosenbaum, Alen, in Daniel K. O'Leary.** 1981. *Children: The Unintended Victim of Marital Violence. American Journal of Orthopsychiatry* 5, št. 14:692–699.
- Staub, Ervin.** 1989. Steps along the continuum of destruction: The evolution of bystanders, German psychoanalysts, and lessons for today. *Political Psychology* 10:39–53.
- . 1998. Breaking the Cycle of Genocidal Violence: Healing and Reconciliation. V: J.H. Harvey, ur. *Perspectives on Loss: A Sourcebook*, 231–238. New York: Brunner/Mazel.
- . 1999. The roots of evil: personality, social conditions, culture and basic human needs. *Personality and Social Psychology Review* 3:179–192.
- Staub, Ervin, in Lori H. Rosenthal.** 1994. Mob violence: Societal-cultural sources, group processes and participants. V: L. Eron and J. Gentry, ur. *Reason to hope: A psychosocial perspective on violence and youth*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Steiner, John M.** 1980. The SS yesterday and today: A sociopsychological view. V: J. Dimsdale, ur. *Survivors, victims and perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. New York: Hemisphere Publishing Company.
- Widom, Cathy P.** 1989. The cycle of violence. *Science*, št. 244:160–166.
- Widom, Cathy P., in Michael G Maxfield.** 2001. An Update on the »Cycle of violence«. Research in Brief. Washington: U.S. Department of Justice, National Institute of Justice.